

Gordiaantje

TON VAN ZEELAND

Het stadskasteel blijft Berlijn in bedwang houden

'Das Schloss lag nicht in Berlin, Berlin war das Schloss' (Wolf Jobst Siedler).

In 1442 verrees in de dubbelstad Berlin/Cölln de eerste versie van het stadskasteel. Het was bedoeld om de opstandige Berlijners in bedwang te houden. Die waren niet erg verheugd over deze geste van de keurvorst uit het huis Hohenzollern. Men probeerde van alles om de bouw te vertragen of te verstoren. Zo kwam de gehele bouwplaats in 1448 onder water te staan, wat niet bevorderlijk was voor de snelle voltooiing van het kasteel – laat staan voor de verhouding met de keurvorst. Uiteindelijk betrok deze in 1551 zijn stadskasteel, dat tot op de dag van vandaag in Duitsland en Berlijn de gemoederen bezig is blijven houden.

In de loop van de tijd werd het kasteel, zoals dat gaat, verschillende keren uitgebreid, gewijzigd en aangepast aan de smaak van de dag. Aan het begin van de achttiende eeuw werd het in een fraai barokke jas gestoken. Friedrich I, die zich koning mocht noemen, ging er wonen en was erg tevreden over zijn pronkkasteel. Dat mocht er zijn, zoals ook de macht van Brandenburg-Pruisen dermate was gegroeid, dat van een kleine wereldmacht (zeker in de Duitse landen) sprake was.

Friedrich I mocht zich inderdaad koning noemen: niet *van* maar *in* Pruisen. In de praktijk werd hij echter steeds duidelijker de koning *van* Pruisen. Zijn zoon: Friedrich II (1740 – 1786), ook wel 'der Grosse' of 'Alter Fritz' had een buitengewone artistieke belangstelling. Hij veranderde Berlijn in een centrum van kunst en cultuur – een grote stad van 150.000 inwoners. Ook in het nabij gelegen Potsdam zijn nog vele prachtige paleizen en andere gebouwen te zien die aan deze bloeitijd herinneren. Friedrich II was trouwens een uitgesproken 'imperialistisch' heerser (in 1756 lokte hij, bijvoorbeeld, de Zevenjarige oorlog uit), zodat het huis Hohenzollern de andere Duitse machthebbers en de keizers van Oostenrijk voorbij streefde in macht en invloed.

Het Duitse Keizerrijk

In 1871, na de Frans-Duitse oorlog, om even met grote stappen door de geschiedenis te gaan, ontstond een federatieve staat: het Duitse Rijk. Deze staat was een unie van wel vijftig Duitse staten, die elk een geheel eigen binnenlandse politiek voerden, maar gezamenlijk een buitenlands beleid afspraken. Bismarck, de eerste minister van Pruisen en rijkskanselier, was in feite de machtigste man in het Duitse Rijk. Hij was deze federatieve constructie overeengekomen met de Duitse landen en vorsten. Daar zat echter de angel. Pruisen was in de gemeenschappelijke organen, zoals de bondsraad, oppermachtig. Bovendien was het erfelijk keizerschap van het Duitse Rijk aan de koning van Pruisen verleend. Dat stak velen, bijvoorbeeld de Rijnlanders die in Pruisische ogen losbollig waren en de Pruisische eer hadden geschonden door de dappere Pruisische soldaten na te apen als dansmariekes tijdens het Rijnlandse carnaval. In Berlijn was men ontthutst. De Rijnlanders en Westfalen leken geen enkele eerbied te hebben voor de commandeertoon, de ijver en nauwgezetheid van de Pruisen. Integendeel, men stak er veelvuldig de draak mee. Hier speelde het geloof overigens een grote rol. De rooms-katholieke

Rijnlanders konden niet zo best overweg met de protestantse Hohenzollern en Pruisen.

Ook in Beieren was men niet van harte bereid de Pruisische keizer voor vol aan te zien. Een Beierse krant schreef, verwijzend naar een uitspraak van Bismarck:

"Wir wollen nichts wissen von einem – deutschen Reich – das aus Blut geboren, mit Blut gebildet, mit Eisen zusammengezwungen ist (.....) Was soll uns ein – Kaiser –, wenn wir schon einen König haben."

Deze weerstanden gaven het door Pruisen beheerste Duitse keizerrijk bepaald geen goede of mooie start. Maar het kwam er en Pruisen – goed voor 65% van het totale grondoppervlak – bleek inderdaad dominant. Het *Junkertum* (conservatieve militairen en grootgrondbezitters) had de middenklasse en met name de socialisten op snode wijze buitenspel gezet. Een groot deel, zo niet het grootste deel van de Duitse bevolking voelde zich, door de overmacht van Pruisen, in het geheel niet vertegenwoordigd. Bovendien verkeerde het nieuwe Duitse Rijk op gespannen voet met de katholieke kerk, hetgeen tot heftige debatten leidde – en erger.

Dom en Stadskasteel in 1905.

In 1950 werden de ruïnes van het stadskasteel opgeblazen.

Het jonge keizerrijk was dus vol spanning en machtsstrijd, waarbij nog kwam dat er door de dominan-

tie van Pruisen en de uitstraling van het Duitse Rijk als grote mogendheid nieuwe problemen ontstonden.

Gründerzeit

Met deze term wordt de periode vanaf 1871 tot ongeveer 1900 bedoeld, toen Berlijn – opnieuw – tot grote bloei kwam (onder meer vanwege de oorlogsbuit van 5 miljard goudfrank die na de Frans-Duitse oorlog van de Fransen werd afgedwongen). Wetenschap, kunst en een tomeloze bouwactiviteit waren het resultaat van deze financiële injectie. Het 'Bürgertum' glorieerde en bereikte een ongekeerde welstand. Aan de woningen is dat goed te zien, ondanks de van oudsher strenge bouwvoorschriften, zoals een voorgeschreven hoogte om de stad een rustige aanblik te geven.

Mijn huis in Charlottenburg, het voormalige West-Berlijn, stamt uit de Gründerzeit en is gebouwd in de klassieke Berlijnse stijl van de betere klasse: een voorhuis met ruime zeer hoge vertrekken en een achterhuis met iets minder vertrekken en oorsponkelijk een dienstbodenopgang. De grote trap was, zoals in veel huizen nog lang aangegeven werd, 'nur für Herrschaften'. Het gewone volk moest elders zijn weg naar boven vinden.

Deze weg naar boven was in de dagelijkse praktijk voor arbeiders nauwelijks te vinden. Men behoorde tot een bepaalde stand en in het Duitsland van destijds bleéf men daar ook toe horen.

Vanaf 1871 werd het Duitse Rijk geregeerd vanuit Berlijn. Symbool van het nieuwe Duitsland werd Berlijn. Het stadskasteel werd bewoond door de nieuwe keizer en in Berlijn herinnert bijna alles wat groot en fors is – en op een gebouw lijkt – aan deze zogenaamde 'Gründerzeit'.

Hoofdstad

Pruisen was de baas in een Duitsland, dat nog lang geen eenheid was. Maar de moderne techniek en industrie, die vooral in het westelijke deel van het keizerrijk tot ontwikkeling kwamen, smeedden de verschillende landen en vorstendommen aan elkaar. Reeds in 1893 produceerde Duitsland meer staal dan Engeland, de bakermat van de industriële revolutie. Berlijn werd het (wereld)centrum van de elektrotechnische-industrie, die succesvolle exportproducten leverde. De elektrische tram, die in 1907 in Berlijn ging rijden, was zelfs een echte export-schlager.

In wetenschappelijk opzicht groeide Berlijn uit tot het Duitse Oxford op het gebied van natuur- en geneeskunde. De keizer stimuleerde deze wetenschappen. Dat droeg bij aan het Duitse zelfvertrouwen én aan het vertrouwen in het nog onwennige keizerrijk, dat gerechtvaardigd werd door dubieuze historische mythes over een Duits vaderland.

Toen Wilhelm II in 1888 ging regeren, spitsten de tegenstellingen zich toe. Wilhelm voelde zich een ander soort keizer: 'door Gods genade' – vond hij zelf. Hij bemoeide zich graag en veel met politiek. Pruisen leefde niet meer sober en strak. Er kwamen extravagante parades en parade-uniformen. De militaire stand werd, althans rond de keizer, een karikatuur van zichzelf. De Berlijners met hun 'Berliner Schnautze' ('grote bek': vrij vertaald) beschreven de drie achtereenvolgende keizers (Wilhelm I, Friedrich III en Wilhelm II) als: 'der greise Kaiser, der weise Kaiser und der scheisse Kaiser'.

Onder Wilhelm II moest Berlijn nog mooier en groter worden. Een van de bouwwerken uit die tijd, die macht, trots maar ook een zekere

vorm van protserigheid uitstraalt, is de Berliner Dom. Deze werd tegenover het stadskasteel gebouwd en kwam in 1895 gereed. De kolos staat er tegenwoordig nog en vormt – vanwege het architectonische evenwicht – een van de argumenten om het stadskasteel weer te herbouwen.

Het stadskasteel was tot 1918 de keizerlijke woonplaats. Toen ontstond de Republiek van Weimar. Wilhelm II dacht nog heel even dat hij misschien wel koning van Pruisen kon blijven en dan maar geen keizer meer. Snel was echter duidelijk dat de tijden veranderd waren. De keizer kreeg asiel in Nederland, en wagonladingen vol bezittingen (zoals zijn collectie snuifdozen) kwamen mee. Na enige omzwervingen vond hij een thuis in Doorn, waar hij zich voornamelijk bezig hield met het zagen van hout.

Koningin Wilhelmina bezocht hem overigens nooit. Zij kon maar niet begrijpen dat hij land en volk had verlaten en afstand had gedaan van zijn waardigheden.

Na de Tweede Wereldoorlog

Berlijn werd in de Tweede Wereldoorlog totaal platgebombardeerd door de geallieerden en kapotgeschoten in stadsgevechten die veel burgers het leven kostten. Ook het stadskasteel in het oude hart van Berlijn, werd zwaar beschadigd. Na de Tweede Wereldoorlog lag het in de oostelijke sector die door de Sovjet-Unie werd bestuurd. Men bouwde het kasteel niet op. Geruime tijd lag het als een gehavend relict uit het verleden midden in de stad: de zogenaamde 'Schloß-Ruïne', kortstondig nog in gebruik als museum.

Na het ontstaan van de Duitse Democratische Republiek (DDR) besloten de nieuwe machthebbers dat er ruimte nodig was in het centrum van de 'Hauptstadt der DDR'. Niet alleen voor nieuwbouw, maar ook om een paradeplaats te hebben. Parades waren destijds erg in de mode in communistische landen. Dan konden het nieuwste wapentuig en de oudste machthebbers, wuivend op een balkon, aan volk en vijand worden getoond.

Het Palast der Republik, ervoor de Marx-Engels-Platz. Links de Dom (nog niet gerestaureerd).

De DDR was in 1949 een enthousiaste jonge staat. Velen waren vol van de idealen van het socialisme en hoopten na de verschrikkelijke oorlog op een nieuwe Duitse staat waarin iedereen kansen had en waar geen plaats voor nazisme zou zijn. Het zou geen industriële mogendheid zijn, maar een arbeiders- en boerenstaat. Adel en grootgrondbezit waren heel erg fout. Veel DDR-burgers werden gehersenspoeld – door de propaganda van het regime én door zichzelf. Het kritische vermogen daalde in rap tempo, niet in de laatste plaats door de eerste vormen van terreur of tenminste flinke druk. Het werd hoe langer hoe moeilijker om de frasen en fratsen van de DDR-machthebbers te protesteren.

In die sfeer was het vermaledijde stadskasteel een makkelijke prooi. Ruïne én ook nog relict uit een fout verleden. Daar moest iets aan gebeuren! In 1950 werd het stadspaleis of wat er van over was (en dat was eigenlijk nog heel wat) opgeblazen. Vrolijke jongeren van de Freie Deutsche Jugend hielpen mee om de stenen weg te dragen. Aan geschiedenis werd niet gedacht en monumentenzorg zal ook wel niet bestaan hebben of hield braaf haar socialistische mond.

Historici in het Westen en ook anderen waren ontsteld over deze daad. Maar misbruik van macht en geautoriseerde vernielzucht komt natuurlijk vaker voor. Denk maar

aan de vernietiging van cultureel erfgoed in Afghanistan en de plunderingen van musea en redeloze vernielingen van kunst en oudheden onlangs in Bagdad.

Een klein stukje van het stadskasteel werd trouwens behouden: een triomfboog. Dat was niet te danken aan kunstzinnige of culturele overwegingen, maar aan een historisch, propagandistisch argument. Vanaf het balkon boven deze triomfboog had Karl Liebknecht in 1918 namelijk de Socialistische Republiek uitgeroepen! Dat is toen niet helemaal goed gegaan, maar ook de DDR had behoefte aan geschiedenis.

De triomfboog werd geïncorporeerd in het Staatsratgebäude, gebouwd in 1964, en thans nog zichtbaar aan de zuidkant van het terrein waarop het stadskasteel lag.

Het Palast der Republik

Op de plaats van het stadskasteel kwam de gewenste paradeplaats en het symbool van de nieuwe macht: het 'Palast der Republik'. Op 2 november 1973 werd de eerste steen gelegd. Op 23 april 1976 werd het door Erich Honecker geopend. In het Palast had het Oostduitse (schijn)parlement zitting. Dappere arbeiders en boeren werden er uitgenodigd voor grootse feesten en partijen. Ook de communistische partij van de DDR, de SED, vergaderde er. Het gebouw en de inrichting waren supermodern. Het DDR-design van de jaren zeventig was in

Heimwee naar de DDR

'Ostalgie' komt tegenwoordig vaker voor in Berlijn en oostelijk Duitsland, soms zelfs ook in het westen. Een voorbeeld dat tot de verbeelding spreekt is de rehabilitatie van het DDR-zandmannetje op de Brandenburgse en Berlijnse televisie (ORB). Dit zandmannetje zorgt er (nu weer) voor dat de kinderen in de provincie Brandenburg op tijd in slaap vallen. Ook oudere DDR-films worden (onder meer) op deze zender regelmatig vertoond. Meer bizarre vormen van 'Ostalgie', zijn de oude DDR-merken van voedsel en schoonmaakprodukten, die weer geïntroduceerd worden. In Keulen is een Ossi-winkel, waar jongeren die naar het Westen zijn gegaan om werk te vinden oude Oost-merken kopen die zij niet of nauwelijks uit eigen DDR-ervaring (kunnen) kennen. Op internet wordt druk gehandeld in DDR-produkten: van nostalgische uniformgespen tot DDR-worstjes. Een bezoek aan de site www.ossiladen.de zegt genoeg. De prachtige film 'Goodbye Lenin' over de tijd rond de val van de Muur, is een kassucces – vreemd genoeg in Oost én West.

het gehele gebouw doorgevoerd. Spottend werd het Palast, vanwege de ontelbare lampen, dan ook wel 'Erichs Lampenladen' genoemd. Veel DDR-burgers hebben het Palast bezocht. Volgens officiële cijfers 14.200 mensen per dag. Vanaf de opening tot in 1990 zijn dat er 70 miljoen. Vrijwel alle DDR-burgers zijn er kennelijk wel eens geweest. Ook degenen die niet met het regime weglieden, waren vaak toch wel trots op het moderne gebouw waar de bevolking kon eten en drinken, waar amusement was en vele activiteiten werden georganiseerd. Zodra het gereed was, gold het Palast al als een monument, bewijs-insteent van het bestaan én de bestaansgrond van de Duitse Democratische Republiek. Nergens anders in Oost Berlijn was immers een dergelijk groot én groots gebouw te vinden voor staatsbezoeken en manifestaties.

1992: Protest tegen de sluiting van het Palast.

Sinds de eenwording

Na de val van de Muur vergaderde het DDR-parlement nog wel. In het Palast werd besloten tot de 'Beitrit' van de DDR bij de Bondsrepubliek. Daarna werd de DDR-samenleving in hoog tempo ontmanteld. De 'Staats Sicherheitsdienst' (Stasi) hield op te bestaan en vele staatsbedrijven werden opgedoekt vanwege gebrek aan rendement.

Over deze ontmanteling is nog veel interessants te vertellen omdat die om allerlei redenen niet zo makkelijk is verlopen en aan veel kritiek onderhevig is geweest (zie literatuurlijst: Die Treuhändler).

Ook de activiteiten van de Stasi zijn tot op de dag van vandaag onderwerp van verhit debat. Begin jaren negentig zijn vele tientallen dossiers van prominenten op last van de regering en op basis van wetgeving openbaar gemaakt. Voor sommigen was dat (al dan niet terecht) een ramp, uitlopend in terugtreding uit publieke functies. Het aantal IM's ('Informelle Mitarbeiter', 'verplichte vrijwilligers' die zelfs in huiselijke kring een verradersrol konden vervullen) bleek erg groot. Men was geschokt over de archiefgegevens én over zichzelf. Deze openbaarheid, die trouwens in

geen enkel ander westers land werd gepraktiseerd, eindigde (voorlopig) toen oud-bondskanselier Kohl met succes procedeerde tegen de openbaarmaking van zijn veronderstelde Stasi-dossier.

De verontwaardiging was groot in Duitsland, want de vigerende openbaarheid werd fors ingeperkt. Maar wat Kohl vroeg, was niet zo vreemd en zou ook onder normaal Nederlands recht gehonoreerd zijn, namelijk: geen openbaarmaking van dossiers in handen van de staat, bij leven en zonder toestemming van de betrokkene.

Uiteraard zijn de wetten in ons land voor ons bedoeld. In de DDR en deels ook in het Duitsland meteen na de 'Wende' bestonden er geen normale verhoudingen door de onzekerheid en de argwaan die in de samenleving voortbroeide. Ironisch genoeg zijn er trouwens ook mensen – onder hen Nederlanders – die zelfs telurgesteld zijn dat er niet een duimendik dossier is aangelegd over hun persoonskaartje.

Na de eenwording van Duitsland kwam het Palast leeg te staan en tot overmaat van ramp bleek er ontzettend veel asbest verwerkt te zijn in het gebouw. Na een jarenlange sanering is dat verwijderd. Maar wat is er over? Het gebouw ligt er nu – zon-

der DDR-wapen, met vieze ramen, ontbrekende gevelbekleding en versiering – als een makkelijke prooi bij. Net als het stadskasteel een halve eeuw eerder!

Wie nu langs de kolos loopt, merkt niets van de grandeur die er ooit geweest is. Het is moeilijk voor te stellen dat mensen zich eraan zijn gaan hechten. Toch is dat zo geweest en voor sommigen is dit nog steeds het geval. Maar velen vonden en vinden dat het Palast weg moet, afgebroken vanwege een besmet verleden én verregaande lelijkheid. Een alternatief kwam snel: herbouw van het Berlijnse stadspaleis.

Discussie over herbouw

Hoewel Berlijn geen geld meer heeft, alleen dagelijks groeiende schulden, kwam er een plan om het stadskasteel zoveel mogelijk in de oorspronkelijke staat te herbouwen. Maar wat is die oorspronkelijke staat? Hierover is uitgebreid gedebatteerd. Vervolgens zijn tal van professionals op deskundige wijze plannen gaan maken. Voorstanders van herbouw willen Berlijn weer een echt hart geven. Maar er zijn ook minder bevlogen argumenten opgevoerd.

De website www.berliner-schloss.de laat enkele prominenten aan het woord. Onder hen bondskanselier Gerhard Schröder:

'Der Palast der Republik ist so monströs, das ich da lieber ein Schloss hätte, einfach weil es schön ist.'
Of Prof.dr. Werner Knopp, voormalig voorzitter van de Stichting Pruisisch Cultuurbezit (die tal van gebouwen in en om Berlijn beheert): *'Ich bin für den Wiederaufbau des Berliner Schlosses, weil damit die einzige große Lücke im historischen Bild der Berliner Mitte geschlossen wird und weil diese Lücke weniger durch Bomben als durch einen Akt der Kulturbereinigung gerissen wurde. Neben den vielen Zeugnissen der Moderne, muß man an dieser Stelle der wiedererstehenden Hauptstadt, die Geschichte reden lassen.'*
Voorwaar duidelijke taal.

De Duitse Bondsdag besloot op 4 juli 2002 – met een meerderheid van 380 tegen 133 stemmen – tot recon-

structie van de façade van het stadskasteel. De binnenkant wordt aan de moderne tijd aangepast.

Inderdaad lijkt uit esthetisch oogpunt, de balans in dit deel van de stad, herbouw niet de slechtste oplossing. Hoe een en ander gefinancierd moet gaan worden en hoe het stadskasteel er precies uit moet gaan zien, bekijkt een geleerde commissie. Tot die tijd gebeurt er niets. En het 'Palast der Republik'? In antwoord op deze vraag vanuit de Bondsdag deelde de regering mede, dat het 'Palast' in beginsel gebruikt kan worden. De kosten die dat met zich meebrengt, zijn echter geheel en al voor degene die er iets organiseert.

De discussie over een geheel nieuw gebouw op deze historisch beladen plek, is gevoerd en lijkt niet meer aan de orde. Het zou behoorlijk in de weg staan van het nieuwe stadskasteel.

De discussies over de herbouw worden in Duitsland met elan gevoerd. Zoals alle discussies hier. Men beschouwt monumenten bijna letterlijk als deel van ziel en wezen. Geschiedenis is voor Duitsland van groot belang. De nationale identiteit is hier duidelijk opgehangen aan de geschiedenis. En, zoals gezegd, de meest recente geschiedenis is in meerdere opzichten niet aantrekkelijk om op terug te grijpen. De wat minder recente geschiedenis is ver genoeg weg om wel te idealiseren. In die optiek past het stadskasteel. Zonder te oordelen over het 'mooi' of 'niet mooi' van stadskasteel of Palast, kan gesteld worden dat velen zich achter de herbouw van het kasteel hebben geschaard vanwege het pijnlijke verleden van het gedeelde Duitsland en het gedeelde Berlijn.

Conclusie

De voormalige Schloßplatz is historisch terrein. In één oogopslag overzie je verschillende geschiedenissen. Die van Pruisen, de wereldoorlogen, de DDR en die van het verenigde Duitsland. Het 'Palast' staat er nog steeds. De ontraking is steeds zichtbaarder. De discussie over de herbouw van het stadskasteel raakt aan al die geschiedenissen en toont de moeiza-

Literatuur

H.M. Beliën e.a., Europa in de wereld, een geschiedenis vanaf 1815 (Bloemendaal 1984).

Günter Benser, DDR – gedenkt ihrer mit Nachsicht (Berlijn 2000).

Wilhelm von Boddien en Helmut Engel (samenstellers), Die Berliner Schlossdebatte – Pro en Contra (Berlijn 2000).

Carl-Georg Böhne en Kristian Ludwig, Das Stadtschloß, mitten im Leben – mitten in Berlin (Berlijn 1998).

Jens Gieseke, Mielke-Konzern. Die Geschichte der Stasi 1945 – 1990 (München 2001).

Sebastian Haffner, Preußen ohne Legende (Hamburg 1998).

Michael Jürgs, Die Treuhändler (München 1997).

Jan M. Lorenzen, Erich Honecker. Eine Biografie (Reinbek bei Hamburg 2001).

Giles MacDonogh, Berlin (Londen 1997).

Jacco Pekelder, Nederland en de DDR. Beeldvorming en betrekkingen 1949 – 1989 (Amsterdam 1998).

Stefan Sommer, Lexikon des DDR-Alltags (Berlijn 2000).

Heinrich August Winkler, Der lange Weg nach Westen. Deutsche Geschichte vom ende des Alten Reiches bis zum Untergang der Weimarer Republik (München 2002).

Heinrich August Winkler, Der lange Weg nach Westen. Deutsche Geschichte vom „Dritten Reich“ bis zur Wiedervereinigung (München 2000).

me relatie van Duitsers met hun verleden. Op geen enkele manier gaat men tegenwoordig in discussies de oorlogen uit de weg. De nazitijd en alle misdaden die toen zijn gepleegd, worden steeds weer in herinnering gebracht. Ik heb nog nauwelijks een gesprek gevoerd van langer dan dertig minuten, of de Duitse counterpart bracht de oorlog onverbloemd ter sprake. Het stadskasteel is echter nog een 'kwestie'. En dat zegt iets over hoe voelbaar dichtbij het DDR-verleden nog ligt. Maar ook daar zal de tijd veel leren ...

A.L.M. van Zeeland is historicus en diplomaat.